

РЕЗЮМЕ

Тилшунослиқда нуткнинг информаций ва фатик функциялари ажратылады. Фатик функция бу алокани давом эттириш ёки тўхтатиш зарурияти, яъни қабул қилувчи билан ўрнатилган алоканинг мавжудлигини белгилайдиган функция. Ушбу жараённинг асосий вазифаси алокани сақлашдир. Мақолада нутқ актида тилнинг фатик функцияси, фатика ва фатик нутқий жанрлар ҳақида сўз юритылады.

РЕЗЮМЕ

В лингвистике различают информационную и фатическую функции речи. Фатическая функция - это функция, которая определяет необходимость продолжить или прервать соединение, то есть наличие соединения, установленного с получателем. Основная функция этого процесса - поддерживать общение. В статье рассматривается фатическая функция языка, фатика и речевых жанров фатика в речевом акте.

SUMMARY

In linguistics, the informational and fatic functions of speech are distinguished. A fatic function is a function that determines the need to continue or terminate a connection, that is, the existence of a connection established with the receiver. The main function of this process is to maintain communication. The article discusses the fatic function of language, fatika and fatik speech genres in the act of speech.

АЖИНІЁЗ ЛИРИКАСИДА СЎЗ МАЪНОСИ КЎЧИШИ УСУЛЛАРИ

Г.Е.Карлыбаева – филология фанлари доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: сўз маъноси, маъно кўчиши усуллари, кўп маънолилиқ, полисемия, семантика, метафора, метонимия.

Ключевые слова: значение слова, способы перехода значений, полисемия, семантика, метафора, метонимия.

Key words: meanings of words, transitional meanings of words, polysemy, semantics, metaphor, metonymy.

Ҳар бир халқнинг ўзлигини англашга бўлган асрий интилишлари, миллат тафаккури ва онгида доимий давом этадиган миллий, маънавий, мафкуравий қайта тикланиш жараёнлари адабий меросга, халқ оғзаки ижоди, юксак маънавияти ва маданиятига, она тилининг шаклланиши ва такомилга янгича нукта назардан ёндашишни тақозо этади. Жаҳон тилшунослигида бадиий асар тилининг лингвопоэтик хусусиятлари ва ижодкорнинг луғавий бирликлардан фойдаланишдаги ўзига хос маҳоратини тадқиқ этиш асосида тил тараққиётини белгилайдиган етакчи тамойилларни аниқлашга алоҳида эътибор қартилмоқда.

Мустақиллик ажодларимизнинг асрлар давомида яратган бебаҳо қадриятлари – тили, фольклори ва ёзма адабиётини яхлит бадиий тизим сифатида таҳлил қилиш, ҳозирга қадар илмий муомалага олиб қирилмаган адабий манбаларни кенг омдалаштириш, миллий тилнинг шаклланиш тамойиллари ва тараққиётида ёзма адабиётнинг тутган ўрнини кўрсатиб беришнинг кенг имкониятларини очди. Сўнгги йигирма беш йил ичида қорақалпоқ тилшунослигида тил ва бадиий тафаккур масаласининг кун тартибига чиққанлиги ҳам миллий ўзлигини англаш, маънавий қадриятларни тиклаш ва тадқиқ этишга бўлган эҳтиёж натижасидир. Зеро, «улуғ ажодларимиз томонидан яратилган ва бугунги кунда бутун маърифатли дунёни ҳайратга солиб келатган илмий мерос фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун инсониятнинг маънавий мулки бўлиб, бу бебаҳо бойлик янги ва янги авлодлар учун донишмандлик ва билим манбаи, энг муҳими, янги кашфиётлар учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир» [1].

Кенг қамровли лисоний маданиятни ўзида ифодалаган XIX аср қорақалпоқ мумтоз шоири Ажиниёз Қўсибой ўғли ижодини лексик-семантик ва услубий жиҳатдан таҳлил қилиш қорақалпоқ адабий тили тарихий тараққиётининг етакчи тамойилларини очишга асос беради. Ажиниёз ижоди ноёб лингвопоэтик ҳодиса сифатида ўз даври тили ва маданий қадриятларини тўлақонли акс эттирувчи адабий манбадир. Шу боис Ажиниёз поэзиясини лексик-семантик ва услубий жиҳатдан ўрганиш қорақалпоқ тили тараққиётининг муҳим аспектларини, ўша давр қорақалпоқ адабий тилининг лингвопоэтик табиатини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

XIX аср қорақалпоқ мумтоз поэзияси миллат маданияти тараққиётида олтин халқани ташкил қилади. Жорий ижодий босқичда ифода ва тасвир имкониятлари анъанавий услубий қўлланма ҳосил

қилиш баробарида давр ижтимоий-тарихий манзарасини қизиқ, ҳаётий-маиший муаммолар ҳажмини умумлаштириш, воқеа-ҳодисот моҳиятига қириб боришга мойиллик, халқ маънавияти ва манфаат-эҳтиёжларини таҳлиллашга интилиш анъанага айланаёзди. Хусусан, Қунхўжа шеърлятида сўз ва тасаввур бир-бирини тўлдирувчи ажиб уйғунликка эришади, Ажиниёз лирикасида диний-маърифий ақидалар устуворлашуви қабариб кўринади, Бердақ назмида халқона оҳанг ижод фалсафаси шаклланишига замин ҳозирлайди, Ўтеш ва Умарлар бадиий изланишларида бўртиб турадиган ўзига хос адабий тафаккур оламни эстетик идроклаш жараёни чексизлигини амалий далолатлайди. Мавжуд услубий бирикув, ўз навбатида, қорақалпоқ адабий тили меъёрлари шаклланиши ва такомилда муайян салмоқ касб этади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, шоир яшаган даврда қорақалпоқ адабий тили тарихида иккита йўналиш муҳим саналган. Биринчи йўналиш – қорақалпоқ халқи ҳаётида амалда бўлган умумхалқ сўзлашув услуби негизида асарлар яратиш, иккинчи йўналиш – бир неча асрлик Марказий Осиё маданий ҳаётида ҳукм сурган туркий адабий тил анъаналарига таянган ижод намуналарини ривожлантиришга бориб такалади. Қорақалпоқ ёзма адабиёти ва адабий тилининг шаклланиши ҳам ана шу туркий адабий тил анъанаси билан боғлиқ. Марказий Осиёда амалда бўлган туркий адабий тил ҳудудда яшайдиган барча туркий халқлар учун муштарак тил вазифасини ўтаган. Ҳар бир туркий халқида адабий тилининг маҳаллий вариантлари вужудга келган ва у ўз таркибига ўша этносларнинг умумхалқ сўзлашув тили воситаларини қамраб олган. XIX асрнинг иккинчи ярмида мазкур адабий тилнинг қорақалпоқча варианты шакллана бошлаганлигини мавжуд ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ва қорақалпоқ мумтоз шоирлари асарларининг ёзма нусхалари тасдиқлайди. Туркий адабий тил анъаналари араб ёзувида битилган «Алпомиш», «Едиге» дostonлари қўлёзма нусхалари тилига оз таъсир қилган бўлса, Ажиниёз асарлари ва ҳуқуқий ҳужжатлар тилига кўп таъсир ўтказган.

Ажиниёз Шарқ шеърлятини яхши билган, унинг асрлар давомида шаклланган анъаналари, тажрибаларини чуқур ўзлаштирган шоир сифатида қорақалпоқ поэзиясини жанр, шакл, бадиий воситалар ва услуб жиҳатидан анча бойитди. Тил бадиий тасвир воситаларининг маъно мукамаллигига эришиш учун ундан поэтик санъатлар ифодаси сифатида моҳирона фойдаланди. Қорақалпоқ адабиётида сўз қўллаш санъатини адабиётнинг рухий-эстетик моҳияти ва

инсон ботиний дунёсини очиб бериш тамойилларига бўйсундирди, қорақалпоқ адабиётини халқчил, инсонпарвар, теран ички туйғуларни нозик ифодаловчи адабиёт ўзанига буриб юборишга эришди.

Ажиниёз ўз асарларида Шарқ мумтоз адабиётининг етук намояндалари – Навоий, Ғолибий, Махтумқули асарларидан чексиз илҳомланди, уларни ижодий қайта ишлаб, қорақалпоқ ёзма адабиётини шаклан ва мазмунан бойитди, тилини эса оддий сўзлашув тилидан гўзал адабиёт тилига айлантирди. Дарҳақиқат, шоир асарлари таъсирчан, гўзал, лексик-семантик ва услубий жиҳатдан ранг-баранг. Бу ҳақда академик Ҳ.Ҳамидов: «XVII–XIX асрлардаги қорақалпоқ шоирлари орасида ўз асарлари ва тили бўйича алоҳида ажралиб турадигани – Ажиниёз Қўсибой ўғли. Унинг асарларида, тилида Шарқнинг таъсири кўпроқ сезилади... У маҳаллий она тилини билиш билан бирга ўша даврнинг ҳавас қилса арзийдиган намунаси Шарқ маданиятини, тилини, Марказий Осиё ёзма адабий тилини яхши билган ва уни ўз она тили – қорақалпоқ тили билан пайваста қила олган. Ажиниёзнинг яна бир хусусияти – унинг ижоди ёзма адабий тилга мансублиги. Унинг ушбу анъанага бевосита алоқадорлигини кейинги йилларда топилган асарлари қўлёзма нусхалари тўла ойдинлаштиради» [2:247].

Шоир лирикасида бадий тил пухта ишланган восита, у халқ лисонида истеъмолда бўлган луғавий бирликлардан ўринли ва унумли фойдаланиш даражаси билан ўлчанади. Бадий санъат муайян малакаси, нозик қочирим, сўзни ҳар хил маъно товланишларида қўллашларсиз ўз вазифасини тугал адо эта олмайди. Ажиниёз ўз асарларида сўз санъатининг турлича усулларини қўллаб, шеърларининг поэтик кимматини оширишга, уларни халқ дилига яқинлаштиришга интиланган. Шоир, энг аввало, ўз асарларида сўзларнинг кўп маънолилигидан моҳирона фойдаланган, шу асосда шеърларида кўриш, тасаввур қилиш, севиш, фаҳм қилиш, тушуниш, англаш, ҳиссий завқланиш туйғулари билан боғлиқ уйғунликни ҳосил қилишга ҳаракат қилган.

Айнан ижодкор қорақалпоқ мумтоз адабиёти вакиллари орасида бадий тил имкониятларини янада кенгайтиришга хизмат қилганлигини эътироф этиш жоиз. Унда тасвир кўпқатламлиги билан ифода ўзига хослиги бир-бирига ўтиб турадиган тушунчалар саналади. Шу боис, адабий талқинда халқона оҳанг устувор. Туйғулар реализми ҳаққонияти кўп маъноли сўзлар танловида ёрқин инъикосини топади. Бинобарин, истилоҳ тил мезонлари барқарорлашувига мустаҳкам замин ҳозирлайди. Одатда, тушунча маъно тармоқлари кенгайиши тил назариясида полисемия (гр. poly “кўп”, sema “белги”) деб аталади. Аксар ҳолларда бир сўз ўзида муқобил семантик вариантларни англатадиган бир қанча турғун маъно ташувчи бирликлар тарзида истеъмолда бўлади [3:108]. Кўп маъноли сўз қўлланилишида Ажиниёз поэтик маҳорати кўзга ташланади. Санъаткор бадий нуткида конструкция ўз асосий номинатив маъноси билан баробар полисемик мазмун ҳосил қиладиган ранг-баранг мустақил ижодий предикатга эврилади:

Бир ёр кўринса кўзимга,

Уни кўриб хуш этарман.... [Эжинияз 1975: 75]

Сифатли ишини қилмаса,

Уни ўчоққа тош этарман.... [Эжинияз 1975: 75]

Севиқли ёрдан хабар келса,

Мен унга юриш этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Аллоҳ берса ўн бешини,

Барчасин сирдош этарман... [Эжинияз 1975: 75]

Бир яхши ёрни ўзимга,

Уни ҳам йўлдош этарман... (“Ўз вақтимни хуш этарман”).

Намуналарда «хуш этарман» сўз бирикмаси «қувонаман» маъносида, «тош этарман» умумлашмаси «ташлайман» маъносида, «юриш этарман» бирикуви «бораман» маъносида қўлланилса, «сирдош этарман» уйғунлиги эса, «дўст, йўлдош қиламан» маъносида келмоқда. Шунингдек, шоирнинг “Қарздорман, ичиб-едим қўп тузин, Қўп-қўп салом дегил мулла Ермга” шеърисидаги **туз** сўзи полисемантик бўлиб, оғзаки сўзлашув услубида қўлланилса, ўз маъносида “ош тузи” деган тушунчани беради. Ажиниёз бу шеърисида **туз** сўзини маъновий жиҳатдан кўп маъноли, “овқат”, “меҳмонда бўлиш” маъно кўчимини мантиқан таъкидлайди.

Мамбет тўра бош бўлиб, келади қўл,

Қўлнинг кўплигидан қазилар йўл... [4:127].

Бу мисоллардаги **қўл** сўзи “одамнинг қўли” маъносида эмас, сўз бирикмаларидаги “қўл келади”, “қўлнинг кўплиги” маъносида Мамбет тўра бошқарган аскарлар келаётгани, уларнинг кўплиги ҳақидаги тушунчани англатади. Демак, кўп маъновийлик лексик маъно оддий тадрижда эмас, балки маънолар орасидаги яхлитлик, маъно англатиш тизими тармоқлари хосланганлик даражасидагина тўлақонли поэтик аҳамият касб этади.

Сўзнинг ўз ва кўчма маънолари, кўп маъновийлик, уларнинг орасидаги боғлиқлик бу тарихий тараққиёт давомида барқарорлашадиган тил семантик ўзгаришларидан иборат. Масалан, Ажиниёз қаламига мансуб “Бўзатовли нозанин” номли шеърисида бунинг ёрқин тажассумини кўриш мумкин:

Фалакнинг ўйини-Жайхун гирдоби,

Бир табассум қилсанг. Кўнглимнинг тоби,

Ишқ лашкарининг даҳшат қистови,

Бу омонот жонни тандан бездирар.

Кўнглим орзуларин бир-бир ёздириб,

Қайта бошдан кўҳна дардим уйғотиб,

Кофир кўзинг мусулмонни оздириб,

Бечора Зеверни диндан бездирар... [4:98].

Лавҳада, биринчидан, эски ўзбек адабий тили лексик ва грамматик мезонларига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Иккинчидан, *фалакнинг ўйини, жайхун гирдоби, омонот жон, кофир кўз* каби сўз бирикмаларида кўзга ташланадиган образли ифода шоир ўзига хос индивидуал услубга эга эканлигини далолатлайди. Бу шеърини сатрларда ҳар бир сўзда алоҳида стилистик бўёқдорлик модаллиги мавжуд десак, муболаға қилмаган бўлаемиз.

Дарҳақиқат, сўз кўп маънолиги ҳосил бўлиши энг асосий усулларидан бири – метафора. Ажиниёз асарларида қўлланган *метафоралар* поэтик нутққа алоҳида жозибадорлик ва эмоционаллик бағишлайди. Унда халқ тилига хос образли метафоралар ҳам («Сарғайиб кўринган *дағнинг қулағи*» [4]. «*Теңиз етегинде* болар қаншийе» [5]. «Мактангандай бул *қағаздың жүзине*» [5], бадий адабиётга хос образли-экспрессив метафоралар ҳам («Көзини жаслатар, *бағрыни тилип*» [4]. «Бозатаўлы гўлбинёфша нэзелим, Эселиң хәррени гўлден бездирер» [5], фақат шоирнинг индивидуал услубига хос метафоралар («*Көңил сәдебини бир-бир яздырып*». «Ышқы қанжарый билән *бағрыңны тилип*» [5]. «*Жүректің гилти*, қайдасан». «*Жүрегіме салган шоғым*» [5]. «*Нар болып йүкни шекмәгән*, Не билсүн йолның қәдиринән» [5] ҳам моҳирона фойдаланилган.

Истиорадан унумли фойдаланишда Ажиниёз индивидуал поэтик услуби ўзига хослиги кўзга ташланади. Унда ташбеҳ қўллаш-тасаввур аниқлигини ҳосил қилиш билан пайванд адабий маҳорат савияси сезилади:

Сўзлаганда шакар этар сўзингни,

Кўрганда бемағрур этар ўзингни,

Баҳори тўйдирар икки кўзингни,

Лайли, Зулайходай қизлари бордир... [4].

Шеърӣ лавҳада муаллиф миллий маънавият ифодасини тадқиқ сахнага чиқаради. Юрт тараннуми чизилган манзара яратишда шоир «сўз», «қўз» тушунчалари маъно товланишларидан самарали фойдаланади. Тил, журъат ва ризқ-насиба маъноларини ташийдиган маъно узвларида ўзига хос тароват мужассам. Нутқ ва намоиш муқоясасини урғулаган санъаткор поэтик идрок яхлитлигини айнан тасаввурлараро рақобатдан ахтаради. Метафорик фикр катидан сизиб чиқадиган мушоҳада мантиғи ташбеҳни деталлаштиради:

Авалло дунёга келди Банижон,
Эллик минг йилдан сўнг фоний демишлар,
Инси-жинси, жонли-жонсиз бир инсон,
Одам қарвон, дунё сарбон демишлар [4:197].

Ажиниёз «Демишлар» шеърда метафорик тафаккур умумлашган ифода тарзи кузатилади. Сюжет ва образни туташтирадиган истиорада мавжудлик жумбоғи, одамзод ибтидои ва интиҳоси ҳамда ҳаётнинг мазмун-моҳияти фалсафий умумлаштирилади. Мавжуд ҳолат, биринчидан, тасаввур-таассурот кўпқатламлилиги ҳосиласи, иккинчидан, бадий вазифадошлик кенгайиши, учинчидан, ижодий яхлитлик зичлиги билан изоҳланади. Адабий муҳокамада Банижон киёфаси доминант образ тарзида мушоҳада мантиқий тараққиётини таъминлаган. Ибтидоий тасаввурга мувофиқ, одамзоддан аввал пайдо бўлган баҳайбат қуш ақлли ва сўзлаш олиш қобилиятига эга бўлган жонзот саналади. Эллик минг йил умр кўрадиган махлуқ тирноқ билан тоғлар қазиганлиги эътироф этилади [6:120]. Муаллиф «инсон қарвон, дунё сарбон» таъкидлови воситасида фақат ва фақат Эзгулик умри боқийлигига ишора қилади. Муаллиф фалсафий мушоҳада тазодий муносабати (бақо ва фано) ёрдамида инсониятни огоҳликка даъват этади.

Шоир ижодида *метонимиялар* ҳам бадийлик ифодаси сифатида кенг истифода этилган. Метонимия ҳам сўз семантикасини кенгайтириш усули бўлиб, ун-

да бирор нарса-предмет ҳақида сўз бориб, бутунлай янги ҳодиса ва тушунчалар ҳақида сўз юритилади. Шоир асарларида унинг қуйидаги кўринишлари учрайди:

1. Муайян бир ҳудуд, макон ва улар орасидаги алоқа натижасида пайдо бўлган метонимиялар: Яман болса, бадбахт, аўылны бузар [5].

2. Шахс отлари метонимия сифатида қўлланилади: *Хожа Ҳафиз, Наъайидан сабағин*, Алан нешше тәлиб кәтиби барды [5].

3. Нарса ва предмет номи шу объектга алоқадор бошқа нарсаларни атайди, умумлаштиради:

Барыны меҳмандын аямас, *дәстурханын* кең жайур

4. Нарса ва предметнинг характер-хусусияти, кўринишини билдирувчи метонимиялар:

Қонақ келсе, *арық* сойма,
Семизин былай қойма.

5. Ранг билдирувчи метонимиялар:

Қыз-жаўаны *қызыл-яшил* кийерлер [5] ва шу кабилар.

Умуман, Ажиниёз шеърда воқеликни поэтик идроклаш ва реал баҳолаш жараёни тасаввурга мунтазам вазифадошлик юклаш – уни бойитиб бориш воситасида муайян эстетик салмоқ қасб этган. Ваҳоланки, ички алоқани мақсадга йўналтирадиган тафаккур маърифатида тушунча ва материя моҳиятда ижодий иттифок ҳосил қилади. Предмет кенгайтирилган-теранлаштирилган талқини айнан тафаккур тизимида туб эврилишлар ясайди. Жорий ҳолат сўз маъноси кўчиш усуллари ўзига ҳослигидан озикланади. Шу маънода, адабий талқин ижодий анъаналар билан узвий алоқалантирилган таҳлил маданиятидан ўсиб чиқади. Мавжуд йўналиш моддият-руҳониятни англаш ҳамда англантиш босқичларидан иборат. Унда семантик майдон мураккаблашиб, тасвир ва ифода сайқал топишига замин ҳозирлайди. Ҳар бир жараён каби ижодий шарҳ ҳам доимо давомий изланиш, ташбеҳ қўллаш танлови ҳамда шартли талқин жипслашувиға эътибор қаратади. Маъно кўчими ўзига ҳослиги шоир бадий мушоҳадаларини тўлдирувчи, аниқловчи ҳамда бойитувчи ижодий омилға эврилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислоҳ маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон қарори.
2. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихи тоғрисида очерктери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. 247-б.
3. Дәўлетов А.Тил билими тийкарлары. –Нөкис: «Билим», 2007, 108-б.
4. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Әжинияз. Мәңги мийраслар. –Нөкис: «Илим», 2014.
6. Мереев А. Ахаллы. Түркмен классыкы әдебиятының сөзлүги. –Ашгабат: 1988. 120-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпоқ мумтоз адабиёти вакили Ажиниёз лирикаси тили семантик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Унда шоир адабий талқинидаги кўп маъноли сўзлар услубий ўзига ҳослиги таҳлилга тортилган. Метафора ва кўп маъноли сўзлар ўзаро муносабати назарий жиҳатдан умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена семантическим особенностям языка произведений великого классика каракалпакской поэзии Ажинияза. Проанализированы многозначные слова. Изучены метафоры. Определены особенности использования многозначных слов, а также приведены яркие примеры.

SUMMARY

The article is devoted to the semantic peculiarities of literary works of classic poet of Karakalpak literature Ajiniyaz. Polysemantic words, metaphors and metaphoric thinking are investigated. Peculiarities of using Polysemantic words is determined and there are given good examples of metaphors.

УДК: 494.3:413.1

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГИ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ТҮСИНІКЛЕРДІҢ МЕТАФОРИЗАЦИЯСЫ

Ш.М.Кунназарова – филология илимлари бойынша философия докторы

Қарақалпақстан аўыл хожалығы ҳәм агротехнологиялар институты

Таянч сўзлар: лингвомаданият, урф-одат, метафора, маданий коннотация, миллий-маданий кадриятлар.

Ключевые слова: лингвокультураология, традиция, метафора, культурная коннотация, национально-культурные ценности.

Key words: linguoculturology, tradition, metaphor, cultural connotation, national and cultural values.

Лингвомәденияттануў мифлесип кеткен тил бирликлери, урп-әдет ҳәм дәстүрлерди (ески салт дәстүрлер), накыл-мақал ҳәм фразеологизмлерди, эталон (өлшеў, қәлип, үлги), стереотиплерди (тәкирарланатуғын бир тәризли сөзлер), метафора ҳәм

тилдиң стильлик фондын, сөйлеў ҳәм сөйлеў мәдениятин өз ишине алады.

Қарақалпақ халық ертеклеринде бир қатар мәдений бирликлер есапланған метәфоралар өнимли ушырасады. Метәфоралар бурыннан халықтың